

http://doi.org/10.17721/1728-2721.2021.80-81.8
УДК 911.3

I. Смирнов, д-р геогр. наук, проф.
ORCID ID: 0000-0002-6395-7251,
О. Любіцева, д-р геогр. наук, проф.
ORCID ID: 0000-0002-8508-9395

Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна

РОЗВИТОК КАМ'ЯНЦЯ НА ПОДІЛЛІ ЯК КОМПЛЕКСНОЇ ТУРИСТИЧНОЇ ДЕСТИНАЦІЇ: РЕСУРСИ КУЛЬТУРНО-ПІЗНАВАЛЬНОГО, НАЦІОНАЛЬНО-ПАТРІОТИЧНОГО, МІСТИЧНОГО ТА МЕМОРІАЛЬНОГО ТУРИЗМУ

Розкрито особливості ресурсної бази для комплексного розвитку туризму у м. Кам'янці-Подільському, зокрема культурно-пізнавального, національно-патріотичного, містичного й меморіального різновидів туризму. Ресурси культурно-пізнавального та містичного туризму розглянуто на прикладі зображення гербів і латинських написів на старовинних спорудах міста. Акцентовано туристичні ресурси за часів підпорядкування Поділля владам інших держав: "литовського" Кам'янця, "польського" Кам'янця, "турецького" Кам'янця, "вірменського" Кам'янця, "єврейського" Кам'янця. Польсько-литовський період існування міста залишив по собі численні герби й написи латинською мовою на оборонних спорудах, у т. ч. "автографи" двох польських королів – Стефана Баторія (з 1585 р.) та Станіслава Августа Понятовського (з 1785 р.), що є надзвичайно цінними історико-туристичними атракціями, зокрема для розвитку містичного туризму. Ресурси національно-патріотичного туризму пов'язані зі stolичним статусом міста за часів УНР 1919–1920 рр. Щодо ресурсів меморіального туризму, то вони пов'язані з Голокостом єврейського населення в Україні під час Другої світової війни. Виділено й охарактеризовано 10 місць наймасовіших розстрілів євреїв в Україні німецькою окупаційною владою під час Другої світової війни – у відповідній таблиці. Найбільшими за кількістю жертв є злочини в Києві (Бабин Яр – майже 34 тис. осіб) та Одесі (25 тис. осіб). Третє місце за кількістю жертв займає "Кам'янець-Подільська різанина" (23 тис. осіб) – перший за хронологією випадок масового вбивства нацистами єврейського населення в Україні. Висвітлено особливості масового знищення єврейського населення в Кам'янці-Подільському, де було створено гетто не тільки для місцевого єврейського населення, але й для депортованих євреїв з Угорщини. Виділено три "хвилі" меморіалізації місць пам'яті Голокосту в Кам'янці-Подільському, охарактеризовано основні пам'ятки Голокосту, запропоновано напрями його подальшої меморіалізації.

Ключові слова: герби та латинські написи, середньовічні вежі, остання столиця УНР, "Кам'янець-Подільська різанина", пам'ятки Голокосту.

Як відомо, місто Кам'янець-Подільський вказане першим у списку туристичних чудес України. Але при цьому це – старовинне історичне місто (фортеця мала різні періоди своєї історії, пов'язані із проживанням тут населення різних національностей і релігій під час кардинальних змін державних кордонів і підпорядкування українського Поділля різним владам). Тому можна говорити про:

- "литовський Кам'янець" (за легендою, місто було засноване литовськими князями – братами Коріатовичами під час їхнього полювання в місцевих лісах на оленя, тому скульптури оленя, який став неформальним символом міста, споруджені в декількох місцях, головну вулицю міста названо на честь князів Коріатовичів, а литовський герб "Vitic" – вершник, що існує і нині як частина державного герба Речі Посполитої на деяких середньовічних спорудах);

- "польський Кам'янець" (оскільки місто понад 300 років (до 1793) було центром Подільського воєводства Речі Посполитої, тому відповідних пам'яток в історичній дільниці міста (Старому місті) дуже багато: середньовічні споруди, а на них – зображення шляхетських і католицьких гербів, меморіальних дошок – з написами латиною; збереглися унікальні "автографи" двох польських королів – на Кушнірській вежі – Стефана Баторія, 1585 A. D. (Anno Domini (лат.), Року Божого – спорудження Станіслава Августа Понятовського, 1785 A. D. – відремонтував. Такого немає навіть у самій Польщі; на Триумфальній арці – Станіслава Августа Понятовського, останнього польського короля тощо);

- "турецький Кам'янець" (був під османською владою в кінці XVII ст. (1672–1699) і центром Подільського пашаліку – генерал-губернаторства), у результаті зберігся мусульманський мінарет (один із двох), зведений упритул до католицького собору, після залишення міста османами зверху мінарету встановили позолочену фігуру Матері Божої, яка існує і нині);

- "вірменський Кам'янець" (ще з XIII–XIV ст. було створено вірменські торговельні колонії, вірмени становили до третини населення міста за середньовіччя, існував вірменський магістрат (окрім польського та руського (українського), вірменський квартал, а у ньому – Вірменська церква із дзвіницею, вірменський шпиталь, а на сьогодні існує Вірменська площа);

- "єврейський Кам'янець" (євреї жили й торгували біля міста – поселення Карвасари (спотворене каравансарай), оскільки у місті їм заборонялось жити за польської влади; а пізніше – у самому Старому місті, де було споруджено декілька синагог).

Таке багате історичне минуле міста надає великі можливості для диверсифікації його туристичної пропозиції. Однією з таких можливостей може бути його використання як локації "темного", або містичного туризму (*Fastovec, 2017; Magera, 2017; Lomine, Edmunds, 2007*). Географія розвитку цього різновиду туризму в містах України поки що обмежується Києвом, Львовом, Черніговом (*Mysterious Ukraine: mysticism, secrets, legends, 2015*), у той час як термін "Містичний Кам'янець" практично не використовується. Між тим, ресурсний потенціал для розвитку цього різновиду туризму в Кам'янці є цілком достатньо. Зокрема, ідеться про численні зображення старовинних гербів і латинські написи (інскрипції) у пам'ятках архітектури цього давнього міста. Ресурсною базою для розвитку містичного туризму в Кам'янці-Подільському також можуть бути численні легенди про це старовинне місто, історичні події та постаї видатних українців, поляків, литвинів тощо, пов'язані з "Перлиною Поділля" (*Vinyukova-Volkova, 2009*). Наявність такої ресурсної бази для розвитку культурно-пізнавального й містичного туризму є конкурентною перевагою міста порівняно з такими містами-сусідами, як Хмельницький, Вінниця тощо. На давніх мурах Ка-

м'янця-Подільського збереглися зображення гербів як адміністративних і релігійних структур, так і шляхетських родин. До перших належать герби Поділля (воєводства, губернії), міста, Речі Посполитої, Польського королівства, Великого князівства Литовського, Кам'янецької католицької капітули (ради при єпископі), чернечого ордену братів-домініканів тощо. До других – герби римського роду "Делла Ровере" (герб римського папи Юлія II), шляхетських родів Потоцьких ("Пилява"), Радзивілів ("Труби"), Лянцкоронських ("Задора"), Бучацьких ("Абданк"), єпископів М. Дембовського ("Єліта"), Л. Слончевського ("Косцеша"), П. Дамецького ("Прус"), Я. Ласького ("Кораб") (Osetrova, 2011). Щодо латинських інскрипцій, які можна і нині прочитати на старовинних спорудах Кам'янця-Подільського (якщо розуміти латинську мову), то їх можна звести у такі чотири групи: I. Унікальні "автографи" (пам'ятні таблиці) королів Речі Посполитої, у т. ч. Стефана Баторія (XVI ст.) і Станіслава Августа Понятовського (XVIII ст.) – усього 4. II. Історичні написи на баштах Старого замку – 4. III. Історичні написи у Катедральному костелі – 11. IV. Написи на пам'ятниках Папі римському Павлу Івану II та герою оборони Кам'янця від турків Юрію (Єжі) Володівському, що знаходяться на подвір'ї Катедрального костелу. Переклад цих інскрипцій та історії, пов'язані з їхньою появою й тогочасними подіями, історичними постатями є безцінними джерелами та ресурсами для розвитку культурно-пізнавального й містичного туризму у старовинному місті-фортеці Кам'янці-Подільському.

Приміром, пам'ятну таблицю, пов'язану з іменами Стефана Баторія та Станіслава Августа Понятовського, можна знайти і сьогодні на стінах семиповерхової башти С. Баторія (або Кушнірської вежі) у Старому місті. Вона сповіщає, що "A. D. 1585 Per Steph. Bathory R. P. conditum, Stanislae Augusto Regnante Polonis, Restauratum et Auctum. A. D. 1785", що у перекладі означає: "Року Божого 1585 збудована Стефаном Баторієм, королем польським, відреставрована і збільшена Станіславом Августом, королем польським 1785 року". Крім цього, пам'ятні інскрипції та таблиці, присвячені Станіславу Августу, є на Триумфальній брамі на вході до Катедрального костелу св. апостолів Петра і Павла ("Hacintrabat Stanislaus Augustus Rex Die XI 9-bris 1781 Anno" – Тут входив король Станіслав Август 9 листопада 1781 р.) та на Замковому мості. Ще одна таблиця, що містилася на Триумфальній триарковій брамі Замкової вулиці, не збереглася, як і сама брама. Але відомо, що на її східному фасаді з боку міста було зображено королівську корону з літерами S.A.R.P. – Stanislaus Augustus Rex Poloniarum – Станіслав Август Король Польський. Нижче містився напис: "Optimus Princeps In Pace Bello Prospiciens Securitatem Publicam. MDCCCL XXI" – Найкращий володар за мирних часів готується до війни задля безпеки держави, 1771.

Історичні написи латиною наявні і на баштах Старого замку. Зокрема, інскрипція на Новій східній башті сповіщає про її архітектора Іова Бретфуса (Претфеса) – ("1544. Devs. Tibi Soli Gloria. Iob Praetfves. Architector" – Боже, Тобі одному слава. Архітектор Іов Претфес), на башті Рожанка – про її спонсора Креслава, єпископа Владиславського ("Turris Kreslai Epi Vladislavenssis Hivvs Castri Fundatoris Impensis Est Finita 1505" – Башта Креслава, єпископа Владиславського, цього укріплення

засновника на його кошти закінчена 1505 р.), на Денній башті – про Миколая Бжеського, Генерального старосту Подільської землі, який відбудував цю вежу 1575 р.

Але найбільше таких написів зібрано в Катедральному костелі св. апостолів Петра і Павла, Домініканському та Тринітарському костелах – більше 10. Приміром, на палаці єпископа є напис "Domine conserva nos in pace" – Боже, збережи нас у мирі; на Брамці св. Яцека – "Avogum respice mores" – Предків шануйте звичаї; на мінареті, який залишився після турецької окупації Поділля та Кам'янця у XVII ст., і на якому було поставлено мідну позолочену фігуру Діви Марії; на честь цієї події було вмонтовано плиту з написом: "Virgini Matri Deiparae Immaculatae Urbis Protectrici Effigiem Hanc Pro Suo Et Gregis Sui Consiliando Auxilio Nicolaus De Stemate Jelitarum Dembowski Episcopus Camenecensis Podoliae Praepositus Miechoviensis Commend Equus Aquil Albae Eredit Anno Salutis 1756" – Діви Марії Богородиці Непорочній, покровительці міста цю статую своїм коштом і за допомогою своєї пастви Миколай герба «Єліта» Дембовський, єпископ Кам'янецький і Подільський, настоятель Меховський, кавалер Ордена Білог Орла поставив у рік спасіння 1756"; кам'яна статуя Ісуса Христа у ніші стіни праворуч від головного входу до костелу з написом на п'єдесталі "Christus Vincit" – Христос перемагає, 1756; меморіальна плита з написом на честь єпископа М. Дембовського та його шляхетським гербом «Єліта» над головним входом до костелу; написи на бічних стовпах, що підтримують хори, усередині костелу – на честь його відновлення після 27-річної турецької окупації, коли собор використовувався як мусульманська мечеть; арка Каплиці Пресвятих тайн – "Ego sum" – я є; біля цієї каплиці бюсти єпископів Б. Мацкевича та М. Дембовського з таблицями на їхню честь; розп'яття з написом INRI – "Iesus Nazarenus Rex Iudaeorum" – Ісус Назаретський, Цар Іудейський; двері із пресвітерію до внутрішніх приміщень костелу – на червоному тлі різьбленого картуша – напис "Pax Christi" – Мир Христа, поруч у такому самому картуші – "Podolia Semper Fidelis" – Поділля завжди вірне; кольоровий вітраж над органом – напис "Tu Es Petrus" – Ти Петро.

Латинські інскрипції наявні і на сучасних пам'ятниках на подвір'ї Катедрального костелу св. Петра і Павла. Зокрема, це пам'ятник Папі римському Павлу Івану II авторства польської скульпторки Малгожати Карвард – напис (девиз святішого отця) "Totus Tuus" – Я весь твій, а також пам'ятник Юрію (Єжі) Володівському, герою оборони Кам'янця від турків у XVII ст., що має вигляд скам'янілого дерева зі зрубаними гілками, на стовбурі якого вміщено кам'яну плиту на зразок розгорненої книги, на сторінках якої вирізьблено написи польською (праворуч) і латинською (ліворуч) мовами; у польському тексті Володівський названий Гектором кам'янецьким, а у латинському – наявне одне слово "Resurgan" – Воскресну. Цей напис виражає віру і надію кожного християнина на воскресіння після смерті. Біля підніжжя пам'ятника Володівському на постаменті є кам'яне гарматне ядро з написом "Magna Res Libertas" – Велика річ свобода.

Окремою героїчною сторінкою історії Кам'янця-Подільського є його перебування у статусі тимчасової останньої столиці Української Народної Республіки (а фактично – Соборної Української держави, оскільки тут працювали уряди УНР і ЗУНР, а також відбулося об'єднання під одним командуванням Головного отамана

С. Петлюри Дієвої Армії УНР та Української Галицької Армії ЗУНР) у 1919–1920 рр. У такий столичний статус місто потрапило несподівано для себе після перебування губернським центром Російської імперії більш ніж 120 р. (після другого поділу Польщі) 1793 р.

Зазначимо, що ніколи раніше Кам'янець-Подільський не жив таким бурхливим політичним і культурним життям (Volkova, 2014). У місті перебували Директорія, уряд і різні міністерства УНР, центральні органи політичних партій (Smyrnov, Lyubitseva, 2020; Smyrnov, Lyubitseva, 2020). У лютому 1919 р. до міста прибуло багато політичних, церковних, громадських діячів УНР на чолі з видатним істориком, колишнім головою Української Центральної Ради Михайлом Грушевським. Разом з ним був член Центральної Ради, генеральний писар Павло Христюк. У місті знайшов притулок і перший прем'єр-міністр уряду Директорії Володимир Чехівський. Крайовий комісар Галичини та Буковини, член Центральної Ради Дмитро Дорошенко у Кам'янці-Подільському розпочав вивчати місцеву історію – 1919 р. він видав працю "Про минулі часи на Поділлі". Із середини 1919 р. Д. Дорошенко в еміграції. Він – професор Українського вільного університету, директор Українського наукового інституту, перший президент Української вільної академії наук. Відомий політичний діяч і письменник Осип Назарук працював у місті над романом "Роксолана". Міністр віросповідань УНР Іван Липа прибув до міста зі своєю родиною. Він – автор численних оповідань, нарисів. Його син Юрій Липа, майбутній поет і есеїст, який вступив до Кам'янця-Подільського державного українського університету, був першим редактором студентського журналу "Нова думка". Побачене і пережите Ю. Липою в цей час лягло в основу новели "Кам'янець столичний". Студенткою місцевого університету 1919 р. стала і Олена Степанів – перша українська жінка-офіцерка, хорунжа Українського січового стрілецтва та четар Української Галицької Армії, одна з організаторів Листопадового повстання 1918 р. у Львові, пресоий референт у Державному секретаріаті закордонних справ ЗУНР і Міністерстві закордонних справ УНР, у майбутньому – докторка з географії та історії, викладачка у середніх школах та інститутах Львова, відома українська дослідниця – економіко-географ (пізніше репресована більшовицькою владою).

У місті виходило декілька газет: "Життя Поділля" (деякий час її редагував Михайло Грушевський), "Робітничка газета", "Народна воля". У червні 1919 р. у Кам'янці-Подільському було створено Товариство Червоного Хреста, що взяло під опіку військові шпиталі. Викладачі університету Василь Біднов і Михайло Драй-Хмара відновили Українське православне братство, яке мало на меті відродження Української автокефальної православної церкви. Зусиллями відомих громадських діячів Софії Русової й Людмили Старицької-Черняхівської був утворений "Союз українок" – перший в Україні. Звідусіль стікалися до Кам'янця люди, про що згадував у новелі "Кам'янець столичний" Юрій Липа: "Недбало сунула група інтелектуалістів з Києва, що пішки пройшли шістсот кілометрів до нового осідку уряду". У групу "інтелектуалістів", напевно, входив колишній студент Київського університету Св. Володимира Павло Губенко (Остап Вишня). У місті над Смотричем розпочалася його літературна діяльність. Тут він написав декілька десятків фейлетонів, серед яких: "Демократичні реформи

Денікіна", "Антанта", "Художня критика" тощо. Щодо інших письменників, то був у місті й Олекса Слісаренко – майбутній прозаїк і поет. Із фронтових окопів прибув до Кам'янця Микита Годованець – майбутній байкар. Перебували тут колишній підхорунжий у Корпусі Січових Стрільців Андрій Бабюк (літературний псевдонім – Мирослав Ірчан), Валер'ян Поліщук, що утік із польського полону. І ще були Дмитро Бузько, Іван Шевченко (друкувався під псевдонімом Дніпровський) – письменники, чиї книги увійшли до золотого фонду української літератури 1930-х рр. Остап Вишня в "Автобіографії", написаній 1927 р., запитував сам себе: "Чого я був у Кам'янці? – Та того, що й ви!". Запитання для нього було зайви.

Говорячи про розквіт культурного життя Кам'янця, не можна не згадати про театр, який працював у місті з 1919 до літа 1920 р. під орудою Миколи Садовського. Основу репертуару становила українська народна драматургія: "Назар Стодоля" Тараса Шевченка, "Лимерівна" Панаса Мирного, "Суєта" Івана Карпенка-Карого. Виконувалися українські й зарубіжні опери, в яких співала ушлавлена згодом Марія Литвиненко-Вольгемут. Серед диригентів оперних вистав був Петро Гончаров. Навесні 1919 р., створивши українську капелу, Олександр Кошиць вирушив із Кам'янця-Подільського в Європу для репрезентації українського хорового мистецтва. Капела мала в репертуарі три різні програми пісень, але в кожній із них були твори подолянина Миколи Леонтовича: "Щедрик", "Дударик", "За городом качки плывуть", "Мак", які мали надзвичайний успіх. М. Леонтович закінчив Подільську духовну семінарію, деякий час керував семінарським хором. Викладав співи на Поділлі в Чукові, Тульчині та інших містах. Музично-творча спадщина Леонтовича доволі велика: понад 100 обробок українських мелодій, декілька творів на оригінальні теми, фрагменти незакінченої опери "На русалчин Великдень". Особливо активною виявилась творчість Леонтовича в 1918–1919 рр., про що свідчить публікація музикознавця Миколи Грінченка: "Український визвольний рух, революційне піднесення, відродження своєї культури... покликali до праці Леонтовича... І від того часу стало відомо ім'я його як українського композитора".

У новелі Ю. Липи привертає увагу фраза про композитора, який привіз із Києва нову оперу "Гайдамаки": "Йому її мало не вкрали, тоді він зашив при серці, в білля, і так довів". Ім'я цього композитора відоме – Кирило Стеценко. Це видатний український композитор, музично-громадський діяч, диригент, автор опери "Кармелюк", музики дохорів "Заповіт" (на слова Тараса Шевченка), "Знов весна" (Лесі Українки), "Над нами ніч" (Олександра Олесья). Влітку 1919 р. Стеценко жив у Кам'янці-Подільському, де у невеличкій хатці на Підзамчі закінчив клавір опери "Гайдамаки". У будинку учительської семінарії на вулиці Драгоманова у красивому чотириповерховому будинку, який, на жаль, не зберігся, Стеценко часто зустрічався з Миколою Леонтовичем, розмовляючи про проблеми української пісні, створення хорових капел тощо. Микола Грінченко, який високо цінував Леонтовича, першим відгукнувся на його смерть, надрукувавши статтю про творчість композитора в кам'янецькій газеті "Червона правда" від 24 січня 1921 р.

Наукові сили міста концентрувалися навколо Кам'янця-Подільського державного українського університету. Офіційно цей університет був п'ятим в Україні – після Київського, Катеринославського (Дніпропетровського),

Харківського, Новоросійського (Одеського), але як український – другим. Непересічним підібрався викладацький склад університету. Ректор – людина універсальних знань Іван Огієнко. Леонід Білецький – декан історико-філологічного факультету. Михайло Драй-Хмара читав лекції з поезії, слов'язознавства, польської мови. На богословському факультеті працював відомий церковний і політичний діяч Василь Біднов. Молодшим асистентом при кафедрі зоотомії був син Софії Русової Юрко. Після поразки УНР 1920 р. разом із урядом УНР в екзилі університет перемістився до польського міста Тарнова, де нині встановлено відповідні пам'ятні таблиці. А в Кам'янці-Подільському в січні 1921 р. залишки університету перетворили на ІТЕН (Інститут теоретичних наук), а вже в лютому на його базі створили два інститути – народної освіти й сільськогосподарський. І мовби не було в місті університету. Протягом багатьох років більшовики намагалися стерти з пам'яті людей спогади про університет, про славі події 1919 р., про статус міста як останньої столиці УНР.

Відповідно перебування в Кам'янці-Подільському 1919 р., мов чорна хмара, нависла над долями багатьох українських літераторів, художників. 21 березня 1933 р. Київський відділ ДПУ за звинуваченням у належності до контрреволюційної організації в Кам'янець-Подільському університеті заарештував Михайла Драй-Хмару, 6 березня 1935 р. – вдруге (загинув 19 січня 1939 р.). 8 квітня 1935 р. було розстріляно письменника Олексу Слісаренка. 3 листопада 1937 р. виконано вирок над Мирославом Ірчаном, життя Дмитра Бузька обірвалося в листопаді 1937 р. 10 років відсидів у таборі Остап Вишня. Реабілітували його тільки в жовтні 1955 р. – за 11 місяців до смерті. Микиту Годованця було заарештовано 31 січня 1937 р. і вислано на Середню Колиму, де він пробув до 1947 р. У такий спосіб завершувався ренесанс української культури. Репресованим виявилось і саме місто Кам'янець-Подільський: 1940 р. його було позбавлено статусу обласного центру (ним стало м. Проскурів, нині м. Хмельницький) і деградовано до рівня райцентру. Такі трагічні наслідки мав радянський період розвитку м. Кам'янця-Подільського.

Усі історичні перипетії залишили у місті по собі численні старовинні пам'ятки у вигляді монументальних оборонних споруд (Старий і Новий замки), середньовічних башт, бастіонів, мостів, католицьких соборів та монастирів, православних церков, мусульманського мінарету, юдейської синагоги тощо, які являють собою потужний ресурс для розвитку як внутрішнього, так і міжнародного туризму. З часів УНР у Кам'янці збереглися майже всі будівлі, де розміщувались державні установи; нині вони відмічені пам'ятними дошками. Це потужний ресурс для розвитку національно-патріотичного туризму. Недарма це невелике місто (близько 100 тис. населення), районний центр Хмельницької області за кількістю історико-архітектурних пам'яток займає третє місце в Україні після Києва та Львова.

Але, мабуть, найбільш трагічна сторінка існування Кам'янця-Подільського пов'язана з Голокостом єврейського населення нацистами під час Другої світової війни; при чому ця фатальна подія мала міжнародний вимір, оскільки було знищено не тільки місцеве єврейське населення, а й євреїв з Угорщини. 29 вересня весь світ

згадає трагічну річницю початку одного з найвідоміших епізодів Голокосту на території України – розстріл євреїв у Києві в Бабиному Яру. Ці події одними з перших стали відомими на весь світ, а роман про ті жахіття киянина Анатолія Кузнєцова вийшов ще далекого 1966 р. У радянські часи не було прийнято гучно говорити про події Голокосту, а про інші місця масових розстрілів навіть сьогодні відомо не дуже багато більшості українцям. Одним із найвідоміших дослідників подій Голокосту в Україні є А. Подольський, кандидат історичних наук, керівник Українського центру вивчення історії Голокосту, який займається цими дослідженнями вже 30 років. На прохання BBC News Україна він склав умовну десятку трагічних місць України, де у часи Другої світової війни відбулися наймасовіші розстріли єврейського населення (табл. 1). Під час німецької окупації в Україні нищили цивільне населення всіх національностей, але за нацистською ідеологією євреїв слід було вбити першими та знищити повністю. За даними науковців, у часи німецької окупації на території України серед цивільного населення було вбито близько 1,5 млн євреїв – від Львова до Луганська. "Єврейське обличчя було частиною української культури до II Світової війни. Єврейські громади були у селах, містечках та містах і вони практично повністю загинули скрізь", – зазначає А. Подольський (*Chervonenko, 2020*). Дослідники Голокосту кажуть про приблизно 2 тис. місць масових розстрілів євреїв в Україні. Спочатку розстрілювали тільки чоловіків, але дуже швидко надійшла команда вбивати всіх разом із жінками та дітьми. Головними виконавцями розстрілів були спеціальні підрозділи СС (т. зв. айнзацгрупи), німецькі поліцейні батальйони, вермахт і цивільна німецька адміністрація. Допомогала їм місцева поліція, яка формувалась із військовополонених та місцевих жителів. При чому місцеві виконавці самі незабаром ставали жертвами. "Україна не унікальна – скрізь окупаційна влада долучала до злочинів місцевих людей, але накази завжди були берлінські, а головними виконавцями завжди були каральні підрозділи "Третього Рейху", – вказує А. Подольський (*Chervonenko, 2020*). В Україні діяли дві спеціальні Айнзацгрупи СС: "С" і "D". Вони вбивали передусім єврейське цивільне населення, а потім – і представників інших національностей.

У нацистів було кілька стратегій поводження з євреями у різних регіонах України. В областях, де до 1939 р. існувала УРСР, єврейське населення знищували майже одразу після окупації та влаштовували тільки тимчасові гетто. В областях східної Галичини, які перебували у складі Польщі, існували класичні гетто, а євреїв врешті переважно депортували до таборів смерті на території сучасної Польщі. У волинських областях, які також увійшли до СРСР 1939 р. (Волинська та Рівненська), гетто проіснували від кількох місяців до року, після чого їхніх жителів знищили. На окупованій румунськими військами території України євреїв частково розстріляли одразу, а потім або вивезли до таборів Трансністрії (Південь України – Вінницька, Одеська й Миколаївська області) в румунську зону окупації, або вбили на місці. Євреїв Закарпаття, які опинились під угорською окупацією, у травні 1944 р. депортували в Аушвіц – це близько 100 тис. осіб.

Таблиця 1. 10 місць наймасовіших розстрілів євреїв в Україні німецькою окупаційною владою під час Другої світової війни

№	Місцевість, місто	Дата	Кількість страчених	Коментар
1	Кам'янець-Подільський	28–29 серпня 1941 р.	23,6 тис. осіб	Це перше місце масового розстрілу євреїв в Україні з початку окупації. Через місяць після початку окупації – 28 серпня 1941 р. – тут убили протягом доби понад 23 тис. євреїв. Серед убитих були місцеві жителі, а також угорські та інші іноземні євреї, яких сюди привезли. За один день тут убили євреїв більше, ніж за перший день розстрілів у Бабиному Яру.
2	Бердичів	15 вересня 1941 р.	14–15 тис. осіб	Це продовження "кривавого шляху" Айнзацгрупи "С". 15 вересня 1941 р. тут убили близько 14–15 тис. євреїв. Це сталося на теренах аеродрому, за 6 км від міста. Загалом за час окупації у місті та районі вбили 30 тис. євреїв. Бердичів називали українським Єрусалимом, оскільки 82 % населення міста становили євреї.
3	Вінниця	19 вересня 1941 р.	10 тис. осіб	19 вересня 1941 р. тут убили 10 тис. осіб. Це сталося у т. зв. "Зеленому господарстві" поруч із містом. У цей день німецькі війська увійшли до Києва.
4	Київ	29–30 вересня 1941 р.	33 771 особа	29–30 вересня у Бабиному Яру вбили 33 771 людину. Такі точні дані містяться у звіті айнзацгрупи "С". Єврейське населення міста зникло, а вижили одиниці. За наступні роки тут знищили ще десятки тисяч людей різних національностей.
5	Дніпро	12 жовтня 1941 р.	10 тис. осіб	12 жовтня у парку Гагаріна в центрі міста вбили близько 10 тис. євреїв за один день.
6	Одеса	24–25 жовтня 1941 р.	25 тис. осіб	24–25 жовтня румунська жандармерія за півтора дня вбила близько 25 тис. євреїв. Німецькі сили у цій акції участі не брали. Загалом в Одесі було близько 230 тис. євреїв. Після масового розстрілу відбулись депортації до таборів смерті Трансністрії, які розміщувались на територіях Миколаївської області.
7	Рівне	5–6 листопада 1941 р.	17 тис. осіб	У столиці Рейхскомісаріату "Україна" 5–6 листопада 1941 р. за два дні вбили 17 тис. євреїв – практично все єврейське населення міста. У такий спосіб знищили гетто, яке тут існувало з початку окупації. Розстріл відбувся в урочищі Сосонки. Тоді це було за містом, а на сьогодні – вже у межах обласного центру.
8	Харків	14 грудня 1941 р.	12–14 тис. осіб	Від 14 грудня 1941 р. у Дробицькому яру біля Харкова протягом кількох днів убили від 12 до 14 тис. євреїв. Після цього тимчасове гетто тут зникло.
9	Луцьк	Кінець серпня 1942 р.	18 тис. осіб	Тут тимчасове гетто проіснувало більше року. Наприкінці серпня 1942 р. за кілька днів було вбито близько 18 тис. євреїв. У Луцькому гетто за час його існування навіть відбулось повстання.
10	Ковель	Кінець серпня 1942 р.	9 тис. осіб	Наприкінці серпня 1942 р. за два дні місцеве гетто знищили та розстріляло 9 тис. осіб. Розстріл відбувся у селищі Бахів у піщаному кар'єрі біля міста.

Авторська розробка за (Chervonenko, 2020).

Отже, перше масове вбивство єврейського населення німцями на території України відбулося наприкінці серпня 1941 р. у районі міста Кам'янець-Подільський, де було знищено близько 23 600 євреїв. Керував акцією обергрупенфюрер СС Фрідріх Еккельн. Чимало жертв попередньо було депортовано на захоплену нацистами територію України із Закарпаття, яке було окуповане союзником гітлерівців – Угорщиною. На той час це був найкривавіший випадок Голокосту, який трапився більш ніж за місяць до масових розстрілів у Бабиному Яру в Києві, тому він отримав назву "Кам'янець-Подільської різанини" (Kamyanets-Podilsky massacre, 2020).

20 листопада 1940 р. Угорщина приєдналася до Троїстого пакту. Вже у квітні 1941 р. вона на правах союзника німецького Райху долучилася до балканської кампанії; урешті, у червні 1941 р. Угорщина поряд із Німеччиною взяла участь у вторгненні в Радянський Союз. Три угорські дивізії воювали в низці районів України. У результаті свого просування угорські війська на деякий час здійснювали верховну військову владу на значній українській території на північний схід від Угорщини. У цій обстановці антисемітські керівні сили КЕОКН (Національне центральне управління нагляду

за іноземцями, угорська імміграційна поліція) запланували переселити небажаних "чужоземних" євреїв у нові "звільнені" райони. Закарпатський губернатор Міклош Козма заповзвся втілити цей план і заручився згодою очільника угорської держави регента Горті. Кабінет під головуванням прем'єр-міністра Ласло Бардоші вирішив здійснити цей план 12 липня 1941 р. Положення про реалізацію передбачали депортацію "новоспечених польських і радянських євреїв у якомога більшої кількості і чим швидше, тим краще". Цей захід, блюзнірсько названий "репатріацією", повинен був зосередитися, зокрема, у Карпатській Україні. Метою виселення євреїв, захоплених імміграційною поліцією й місцевими органами влади, була Східна Галичина. Провести в життя план депортації було доручено Міклошу Козмі. Він відправив євреїв, як це і передбачав план депортації, до Ясіні, що біля тодішнього угорсько-українського кордону. Їм було дозволено брати лише найнеобхідніші речі, харчі на три дні та максимум 30 пенге угорських грошей. Щоб розвіяти їхні побоювання, сказали, що вони зможуть заселитися в житла тих євреїв, які втекли на схід від німецького наступу на радянські війська. Депортації, які практично здійснювалися в Угорщині ще

до 12 липня 1941 р., часто стосувалися поряд із біженцями і євреїв, які давно жили в Угорщині – не тільки у Карпатській Україні, а й, наприклад, у Семигороді, на озері Балатон або у месьє Пешт-Піліш-Шолт-Кішкун. Жертвами таких депортацій стали також цигани.

Від збірного пункту Ясіня євреїв щодня перевозили групами приблизно по 1000 душ у Коломию, яка все ще перебувала під угорською військовою адміністрацією. До 10 серпня 1941 р. там зібрали 14 тис. євреїв, до кінця серпня ця кількість збільшилася ще на 4 тис. У той самий проміжок часу угорські підрозділи переганяли новоприбулих групами по 300–400 осіб із Коломиї через р. Дністер на контрольовану німецькими військами зону й заборонили їм під загрозою застосування зброї повертатися в Угорщину. Депортовані мали вирушити до Кам'янця-Подільського, Бучача, Чорткова чи Станіслава. Більшість вигнаних із Угорщини євреїв скупчилися в Кам'янці-Подільському. Там у 1939 р. проживало 14 тис. євреїв (понад 38 % населення), із яких після 22 червня 1941 р. перед приходом німців утекло на схід приблизно 4–5 тис. Проте євреї, вигнані з Угорщини й окупованої угорцями частини південної Галичини, знову збільшили єврейську частку населення. Тому німецькі та угорські війська після вступу в місто 11 липня 1941 р. виявили приблизно від 12 до 14 тис. євреїв. До кінця серпня 1941 р. ця кількість подвоїлася за рахунок подальшого напливу приблизно до 26 тис. Усіх євреїв помістили в гетто, яке розміщувалося у Старому місті Кам'янця-Подільського.

Дані про час злочину неоднозначні. За донесеннями Єккельна про кількість жертв знищення євреїв у Кам'янці-Подільському відбувалося 27, 28 і 29 серпня 1941 р. На такі дати пристають і деякі дослідники, інші вважають, що злочин стався 27 і 28 серпня, або 27–29 серпня, або 28–31 серпня 1941 р. Євреям було повідомлено, що їм необхідно покинути гетто у Старому місті та переселитися. Довгими маршовими колонами зі Старого міста та через Польські фільварки їх було виведено з міста. Пунктом призначення була мічена вирвами, горбиста місцевість за північними межами міста, вочевидь, за декілька кілометрів на північ поблизу колишнього радянського складу боєприпасів.

Працівники поліції охорони утворили на місці злочину тісний коридор, через який повинні були пробігати жертви. Цінні речі потрібно було здати. Деякі євреї були змушені роздягтися. Потім вони повинні були спуститися у вирви у попередньо вириті ями, щоб лягти на землю або на тіла тих, кого було вбито перед ними. Їхню страту виконували пострілом у голову з автомата. Деякі жертви були розстріляні навстоячки. Багатьох було поховано ще живими. Єккельн був присутній на розстрілах і спостерігав за подією з узвишся. Він командував автоматниками та виправдовував розстріл євреїв виголошеною там промовою. До винуватців злочину належали близькі співробітники Єккельна, яких він у своїх донесеннях про кількість жертв означив як "штаб особливих операцій" або "оперативну групу штабної роти" (*Routes of memory, 2016*). Причетними до злодіяння були і службовці 320-го батальйону поліції, створеного в лютому 1941 р. у берлінському районі Шпандау. До нього входили три роти, батальйонний штаб і авторота. Ключові посади в батальйоні посідали професійні поліціанти, а особовий склад здебільшого формувався з добровольців років 30. Після німецького нападу на СРСР наприкінці червня 1941 р. його було спершу переведено у

польське Ясло, а звідти, в середині серпня, через Перемишль, Львів, Тернопіль у Проскурів. Там він надійшов у розпорядження Єккельна, як підрозділ "для особливого застосування". Службовці 1-ї роти під командуванням капітана А. Вебера і 2-ї роти під командуванням капітана Г. Вімера вели євреїв із гетто Кам'янця-Подільського до місця розстрілу. Там вони перебрали на себе загороджувальну функцію. Третя рота під орудою капітана Г. Шарвея дісталася місця злочину 28 серпня 1941 р., її службовці також брали участь у загороджувальних діях і розстрілі. Як випливає з пізніших результатів розслідування, розстріл виконували близько 30 есесівців і співробітників СД та 12 поліціантів із усіх рот 320-го батальйону поліції.

Кам'янець-Подільська різанина була, згідно з назвою Єккельном 30 серпня 1941 р., за кількістю жертв у 23 600 осіб, найбільшим на той момент нацистським масовим убивством євреїв від початку війни. Вона вперше зачепила всіх без винятку євреїв регіону, незалежних від їхнього віку та статі, а не тільки певних політичних функціонерів. Злочинці розстріляли не тільки від 14 тис. до 16 тис. раніше депортованих з Угорщини євреїв, а й близько 8–9 тис. (дві третини) єврейських громадян м. Кам'янця-Подільського та довколишніх сіл. Від 4800 до 5000 євреїв вижили у дні різанини. Їх запропорили в гетто. Коли в серпні – листопаді 1942 р. гетто розпускали, його жителів також було вбито (*Ghettos and Holocaust actions in Ukraine, 2020*). Замітання слідів злочину та приховування жертв Голокосту на Поділлі отримало назву "особливої операції 1005", яка здійснювалася німцями із середини серпня 1943 р. під керівництвом штандартенфюрера СС П. Блобеля: спільні могили єврейських жертв було розрито, а у лютому 1944 р. у Кам'янець-Подільській прибула "зондеркоманда 1005" з метою ексгумації та спалення трупів. Та на ці роботи вже не залишалось часу: 26 березня 1944 р. Червона Армія оволоділа цією місцевістю, поклавши край усім таким спробам приховування.

Перші пам'ятки, присвячені історії масового убивства єврейського населення нацистами у Кам'янці-Подільському під час Другої світової війни, з'явилися у післявоєнний період (1950–1960-ті рр.). Однак, у парадигмі радянської політики пам'яті, євреї не виділялися як окрема нація, а пам'ятники на місцях масових убивств присвячувалися "загиблим радянським громадянам". Упродовж 1970–1980-х рр. відбулася друга хвиля установа пам'яток, яка концептуально також проходила у фарватері радянської ідеології. Третя хвиля меморіалізації місць пам'яті Голокосту почалася після 1991 р. і триває до сьогодні. Загалом на території Хмельницької області знаходиться близько 60-ти місць масових страт єврейського населення, при чому понад 40 із них мають пам'ятники, меморіали та інші об'єкти, присвячені пам'яті Голокосту – біля місць масових розстрілів у містах Кам'янці-Подільському, Хмельницькому, Шепетівці, Ізяславі, Старокостянтинові, Старій Ушиці, Волочиську, Нетішині, Ярмоленцях, смт Славуті, а також у селах Полінці, Купелі, Вінківцях, Смотричі, Балині тощо. Окремо згадаємо діяльність Музею пам'яті жертв Голокосту в Хмельницькій області (м. Хмельницький). Музей складається із трьох експозицій ("Голокост і пам'ять", "Праведники народів Світу з Поділля", "Мистецтво і література про Голокост на Поділлі") та пересувної виставки. У фондах Музею зосереджено понад

1500 експонатів із історії Голокосту в регіоні, у т. ч. особисті речі, знайдені на місцях масових розстрілів. Також у Музеї діє власний архів із копіями архівних документів, оригінальними матеріалами, переданими тими, хто пережив Голокост, родичами чи друзями тих, хто загинув. Вільний доступ до справ архіву мають усі дослідники, які вивчають тему Голокосту на Поділлі. Крім того, Голокост є темою окремих експозицій чи тематичних стендів краєзнавчих музеїв у Хмельницькому (у т. ч. в обласному архіві), Шепетівці, Ізяславі тощо.

Але найбільшим і одним із найперспективніших осередків меморіального туризму є Кам'янець-Подільський, де розміщено два меморіали пам'яті жертв нацизму (а саме у сквері Васильєва та на Новому єврейському цвинтарі). У контексті історії Голокосту на теренах України Кам'янець-Подільський фігурує як одне з наймасовіших місць знищення євреїв (про що йшлося вище). У зарубіжній літературі ця акція масового винищення євреїв відома як "Kamianets massacre" (з англ. – Кам'янецька різанина). Вона згадується у переважній більшості опорних праць із цієї тематики, але детальної характеристики до цього часу не надано. У нинішньому сквері Васильєва, а в минулому на території підірваних радянських порохівих складів, у кінці серпня 1941 р. протягом трьох днів було розстріляно 15–18 тис. місцевих і 8–10 тис. угорських євреїв, депортованих зі своєї Батьківщини. Це була перша від початку німецько-радянської війни акція масового знищення нацистами єврейського населення окремо взятого міста, незважаючи на вік і стать, але третя за розмірами страт після Києва (Бабин Яр) та Одеси (табл. 1). Ще 1972 р. на місці масового захоронення розстріляних жертв було створено меморіал. 2015 р., за підтримки уряду Угорщини, меморіал було оновлено сучасним гранітним пам'ятником – стелою. Друга локація масових знищень євреїв у Кам'янці – Новий єврейський цвинтар (у районі сучасної вул. М. Гордійчука) – також має власний пам'ятник. На території кладовища упродовж літа 1942 р. було розстріляно від 2 до 5 тис. євреїв, які проживали в селах навколо Кам'янця-Подільського (Балин, Жванець, Голосків тощо).

Загалом у межах міста локалізовано сім місць масових розстрілів єврейського населення й військовополонених за часів нацистської окупації 1941–1944 рр., більшість із них ніяк не меморіалізована сьогодні. Можливості для розвитку меморіального туризму закладені в діяльності та виставках місцевих музеїв, передусім Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника (КПДІМЗ) та Національного історико-архітектурного заповідника "Кам'янець" (НІАЗ). Зокрема, у межах КПДІМЗ функціонує експозиція "Історія Поділля та Кам'янця-Подільського у ХХ – на початку ХХІ ст.", де сторінкам Голокосту Другої світової війни та окупації присвячено окремі секції з десятками оригінальних експонатів. У межах міста також розроблено екскурсійні маршрути, присвячені об'єктам меморіального туризму. Це, зокрема, екскурсія "Маршрути пам'яті", підготовлена місцевим відділенням громадської організації "ХеседБешт", із якої видано туристичний путівник (*Routes of memory*, 2016).

Отже, у Кам'янці-Подільському слід і надалі розвивати тематику меморіалізації Голокосту, розширяти уже наявні меморіали до меморіальних комплексів, зводити нові пам'ятники на тих місцях масових розстрілів, де вони поки що відсутні. Зокрема, як зазначає

А. Ю. Хоптяр (*Hoptyar*, 2021), такий пам'ятник варто розмістити на території в/ч 62983 у районі залізничного вокзалу, де розташовані т. зв. "козачі казарми". У 1941–1942 рр. там розміщувалося гетто (за іншою версією – концтабір) для єврейських робітників. Неподальк приміщення казарм 1942 р. було розстріляно кілька сотень євреїв – чоловіків. Після звільнення міста у 1944 р. Надзвичайна комісія із питань розслідування злочинів нацистів також виявила в районі казарм масове захоронення з останками десятків знищених дітей. Сьогодні підходи до будівлі казарм залишаються утрудненими, а сама споруда уже довгий час не експлуатується. Музеєфікація вищезазначених об'єктів та їхнє включення до туристичних маршрутів відкривають можливості для подальшого розвитку як меморіального, так і релігійного туризму для іудейської спільноти, що сприятиме притоку туристів до м. Кам'янця-Подільського.

Отже, новітні напрями туризму слід розвивати у Кам'янці-Подільському комплексно з урахуванням наявних ресурсних можливостей для розвитку культурно-пізнавального, національно-патріотичного, містичного й меморіального різновидів туризму на базі використання унікальних і численних географічних, історико-культурних та історико-архітектурних пам'яток, на які так багате сучасне Поділля.

References

1. Chervonenko V. (2020). Golokost v Ukraini: 10 misc' najmasovishyh rozstriliv evreiv v Ukraini [The Holocaust in Ukraine: 10 places of the mass shootings of Jews in Ukraine]. BBC News Ukraine. Retrieved from: <https://www.bbc.com/ukrainian/features-54279487>. (In Ukrainian).
2. Fastovec' O.O. (2017). "Temnyj" turizm yak napryam turizmu special'nyh interesiv v Ukraini ["Dark" tourism as a direction of tourism of special interests in Ukraine] // Tourist trends – 2017: innovations, brands, destinations: collection of materials all-Ukrainian scientific practice. conf. Kharkiv: KhTEI KNTEU, "Cyfra – Print" (In Ukrainian).
3. Getto j akcii Golokostu v Ukraini (2020). [Ghettos and Holocaust actions in Ukraine]. Retrieved from: <http://www.territoryterror.org.ua/uk/history/1939-1945/third-reich/ghetto-holocaust/> (In Ukrainian).
4. Hoptyar A. Yu. (2021). Pam'yatky Golokostu yak ob'ekty memorial'nogo turizmu v Hmel'nyckij oblasti. [Holocaust monuments as objects of memorial tourism in Khmelnytsky region]. Bulletin of the Kamyanets-Podilsky National University named after Ivan Ogienko. Economic sciences. Kamianets-Podilskyi: Publisher O. V. Kovalchuk, Vyp. 16. S. 355–361. (In Ukrainian).
5. Kam'yanec'-Podil's'ka ryzanina (2020). [Kamyanets-Podilsky massacre]. Retrieved from: <https://uk.wikipedia.org/wiki/> (In Ukrainian).
6. Lomine L., Edmunds J. (2007). Key Concepts in Tourism. London ; N. Y.: Palgrave Macmillan.
7. Magera A. O. (2017). Resursy rozvytku mistychnogo tuyizmu v Ukraini [Resources of development of mystical tourism in Ukraine] // Tourist trends. innovations, brands, destinations: collection of materials all-Ukrainian scientific-practical. conf. Kharkiv: KhTEI KNTEU, "Cyfra – Print" (In Ukrainian).
8. Marshruty pam'yati. [Routes of memory]. Kam'yanec'-Podil's'kij: fond "HesedBeshT". 2016. (In Ukrainian).
9. Osetrova G. O. (2011). Gerby v pam'yatkah arhitektury Kam'yancya [Coats of arms in the architectural monuments of Kamenets]. Kamyanets-Podilsky: "Medobory-2006" (In Ukrainian).
10. Osetrova G. O. (2014). Latyns'ki napysy v pam'yatkah arhitektury Kam'yancya. [Latin inscriptions in the architectural monuments of Kamyanets]. Kamyanets-Podilsky: "Medobory-2006" (In Ukrainian).
11. Smyrnov I. G., Lyubitseva O. O. (2020). "Chotyrykutnyku smerti": turystychnyj potencial m.Kam'yancya-Podil's'kogo, yak stolyci UNR. Visnik Kam'yanec'-Podil's'kogo nacional'nogo universitetu imenilvana Ogienka. Ekonomichni nauki. [In the "Quadrangle of Death": the tourist potential of Kamianets-Podilskyi, as the capital of the Ukrainian People's Republic]. Bulletin of Kamyanets-Podilsky National University named after Ivan Ogienko. Economic sciences]. Vyp. 15. Kamyanets-Podilsky: Kovalchuk. S. 337–348. (In Ukrainian).
12. Smyrnov I. G., Lyubitseva O. O. (2020). Kam'yanec'ka doba Dyrektorii UNR ta ii turystychnyj potencial. Aktual'ni problemi ta perspektyvy rozvytku fizychnogo vyhovannya, sportu ta turizmu: Kolektyvna monografyya. Za red. M. C. Pangelovoi [The Kamenets era of the Directory of the Ukrainian People's Republic and its tourist potential. Current issues

and prospects for the development of physical education, sports and tourism: Collective monograph. Edytor M. E. Pangelova]. Pereyaslav-Khmelnitsky: Dombrovska Y. M. S. 362–378. (In Ukrainian).

13. Volkova V. (2014). Burhlyvyj Kam'yanec' stolychnyj [Stormy Kamenets metropolitan]. Podolyanin. August 22. Retrieved from: <http://podolyanin.com.ua/history/7834/> (In Ukrainian).

14. Vinyukova-Volkova V. (2009). Legendy Starogo Kam'yanca [Legends of Old Kamenets]. Kamyanets-Podilsky: "Medobory-2006" (In Ukrainian).

15. Zagadochnaya Ukraina: mistyka, tajny, legendy. Fokus, specproekt. [Mysterious Ukraine: mysticism, secrets, legends]. 2015. № 4 (31). (In Ukrainian).

Надійшло до редакції 15.10.21

I. Smyrnov, DSc (Geography), Professor, Academician,
O. Lyubitseva, DSc (Geography), Professor, Academician
Kyiv Taras Shevchenko National University, Kyiv, Ukraine

DEVELOPMENT OF KAMIANETS IN PODILIA AS A COMPLEX TOURIST DESTINATION: RESOURCES OF CULTURAL-COGNITIVE, NATIONAL-PATRIOTIC, MYSTICAL AND MEMORIAL TOURISM

The peculiarities of the resource base for the complex development of tourism in Kamianets-Podilskyi, in particular the cultural-cognitive, national-patriotic, mystical and memorial types of tourism are revealed. Resources of cultural, cognitive and mystical tourism are considered on the example of images of Coats of arms and Latin inscriptions on ancient buildings of the city-fortress. Tourist resources during the subordination of Podillya to the authorities of other states were emphasized: "Lithuanian" Kamianets, "Polish" Kamianets, "Turkish" Kamianets, "Armenian" Kamianets, "Jewish" Kamianets. The Polish-Lithuanian period of the city's existence has left behind numerous Coats of arms and inscriptions in Latin on fortifications, including "autographs" of two Polish kings – Stefan Batory (1585 A. D.) and Stanislaw August Poniatowski (1785 A. D.), which are extremely valuable historical and tourist attractions, in particular for the development of mystical tourism. The resources of national and patriotic tourism are related to the capital status of the city of Kamianets-Podilskyi during the UPR in 1919–1920. As for the resources of memorial tourism, they are related to the Holocaust of the Jewish population in Ukraine during World War II. Ten places of the most massive executions of Jews in Ukraine by the Nazi occupation authorities during World War II have been identified and described in the corresponding table. Crimes in Kyiv (Babyn Yar – almost 34 thousand people) and in Odessa (25 thousand people) have had the largest number of victims. The third largest number of victims was the Kamyanets-Podilsky Massacre (23,000 people), but it was the first chronological case of the Nazi massacre of Jewish population in Ukraine. The peculiarities of the mass extermination of the Jewish population in Kamianets-Podilskyi, where a ghetto was created not only for the local Jewish population, but also for deported Jews from Hungary, are highlighted. Three "waves" of memorialization of Holocaust memorial sites in Kamianets-Podilskyi have been identified, the main monuments of the Holocaust have been described, and directions for its further memorialization and using in tourism have been proposed.

Keywords: Coats of arms and Latin inscriptions, medieval towers, the last capital of the Ukrainian People's Republic, "Kamyanets-Podilsky massacre", Holocaust monuments.

И. Смирнов, д-р геогр. наук, проф.,
О. Любичева, д-р геогр. наук, проф.
Киевский национальный университет имени Тараса Шевченко, Киев, Украина

РАЗВИТИЕ КАМЕНЦА НА ПОДОЛЬЕ КАК КОМПЛЕКСНОЙ ТУРИСТИЧЕСКОЙ ДЕСТИНАЦИИ: РЕСУРСЫ КУЛЬТУРНО-ПОЗНАВАТЕЛЬНОГО, НАЦИОНАЛЬНО-ПАТРИОТИЧЕСКОГО, МИСТИЧЕСКОГО И МЕМОРИАЛЬНОГО ТУРИЗМА

Раскрыты особенности ресурсной базы для комплексного развития туризма в г. Каменце-Подольском, в частности культурно-познавательного, национально-патриотического, мистического и мемориального видов туризма. Ресурсы культурно-познавательного и мистического туризма рассмотрены на примере изображения гербов и латинских надписей на старинных сооружениях города. Акцентированы туристические ресурсы при подчинении Подолья властям других государств: "литовского" Каменца, "польского" Каменца, "турецкого" Каменца, "армянского" Каменца, "еврейского" Каменца. Польско-литовский период существования города оставил многочисленные гербы и надписи на латинском языке на средневековых оборонных сооружениях, в т. ч. "автографы" двух польских королей – Стефана Батория (1585) и Станислава Августа Понятовского (1785), являющихся чрезвычайно ценными историко-туристическими достопримечательностями, в частности для развития мистического туризма. Ресурсы национально-патриотического туризма связаны со столичным статусом города Каменец-Подольского во времена УНР в 1919–1920 гг. Что касается ресурсов мемориального туризма, то они связаны с Голокостом еврейского населения в Украине во время Второй мировой войны. Выделены и охарактеризованы 10 мест массовых расстрелов евреев в Украине немецкими оккупационными властями во время Второй мировой войны – в соответствующей таблице. Наибольшими по количеству жертв являются преступления в Киеве (Бабий Яр – почти 34 тыс. человек) и в Одессе (25 тыс. человек). Третье место по числу жертв занимает "Каменец-Подольская резня" (23 тыс. человек), но по хронологии это был первый случай массового уничтожения нацистами еврейского населения в Украине. Отражены особенности массовой ликвидации еврейского населения в Каменец-Подольском, где было создано гетто не только для местного еврейского населения, но и для депортированных евреев из Венгрии. Выделены три "волны" мемориализации мест памяти Голокоста в Каменце-Подольском, охарактеризованы основные достопримечательности Голокоста, предложены направления его дальнейшей мемориализации и использования в туризме.

Ключевые слова: гербы и латинские надписи, средневековые башни, последняя столица УНР, "Каменец-Подольская резня", достопримечательности Голокоста.